पठतु संस्कृतम्

कोविद:

द्वितीय-पाठः

सूक्तिः

महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

- शिशुपालवधम्

पदविभागः

महीयांसः, प्रकृत्या, मितभाषिणः, (भवन्ति)

अन्वयः

महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः, (भवन्ति)

सूक्तिः

महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

- शिशुपालवधम्

तात्पर्यम्

श्रेष्ठजनाः स्वभावतः अल्पमेव वदन्ति। (अधिकं न वदन्ति) ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

महीयांसः	- स. पुं. प्र. ए.	महान्तः/श्रेष्ठजनाः
प्रकृत्या	- इ. स्त्री. तृ. ए.	स्वभावेन
मितभाषिणः	- न. पुं. प्र. ब.	अल्पवक्तारः
भवन्ति	- भू धातुः, परस्मै. लट्-लकारः प्र. ब.	वर्तन्ते

सुभाषितम् - १

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ।।

पदविभाग:

यत्, अचेतनः, अपि, पादैः, स्पृष्टः, प्रज्वलति, सवितुः, इनकान्तः, तत्, तेजस्वी, पुरुषः, परकृतनिकृतिम्, कथम्, सहते

सन्धिः

यत् + अचेतनः - जश्त्वम्
अचेतनः + अपि - विसर्ग-उकारः, गुण:, पूर्वरूप:
सवितुः + इनकान्तः - विसर्ग-रेफः
परकृतनिकृतिम् + कथम् - अनुस्वार:
कथम् + सहते - अनुस्वार:

सुभाषितम् - १

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते।।

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	-	प्रज्वलति, सहते
प्रथमा	-	यत्, अचेतनः, स्पृष्टः, इनकान्तः, तत्, तेजस्वी, पुरुषः
द्वितीया	-	परकृतनिकृतिम्
षष्ठी	-	सवितुः
अव्ययम्	-	अपि, कथम्

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- प्रज्वलति	सम्यक् ज्वलति
कः प्रज्वलति ?	- इनकान्तः	सूर्यकान्तमणिः
कीदृशः इनकान्तः ?	- अचेतनः	चित्तरहित वस्तु
पुनः कीदृशः ?	- स्पृष्टः	
कैः स्पृष्टः ?	- पादैः	किरणैः
कस्य पादैः ?	- सवितुः	सूर्यस्य
क्रिया	- सहते	सोढुं शक्नुयात्
कः सहते ?	- पुरुषः	मानवः
कीदृशः मानवः?	- तेजस्वी	अभिमानी पुरुषः
कं सहते ?	- परकृतनिकृतिम्	अन्यैः कृतम् अपमानम्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

इनकान्तः अचेतनः अपि सवितुः पादैः स्पृष्टः यत् प्रज्वलति तत् तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ?

तात्पर्यम्

लोके सामान्यः मानवः अपि अन्यैः कृतं स्वस्य अपमानं न सहते। स्वाभिमानी पुरुषः अन्यैः कृतम् अपमानं कथं सहते ? अथवा सोढुं शक्नुयात् ? कविना उदाहरणम् दत्तम्।

सूर्यकान्तमणिः सूर्यकिरणैः स्पर्शं प्राप्नोति चेत् प्रज्वलति। अचेतने मणौ एव एतादृशः स्वभावः दृश्यते। सचेतनानां विषये तु वक्तव्यमेव नास्ति।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

यत् - द. नपुं. 'यद्' प्र. ए.
अचेतनः - अ. पुं. प्र. ए.
अपि - अव्ययम्
पादैः - अ. पुं. तृ. ब
स्पृष्टः - अ. पुं. प्र. ए.
प्रज्वलति - ज्वल् धातुः परस्मै लट् प्र ए.
सवितुः - ऋ. पुं. ष. ए.
इनकान्तः - अ. पुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

तत्	- द. नपुं. 'तद्' प्र. ए.
तेजस्वी	- न. पुं. प्र. ए.
पुरुषः	- अ. पुं. प्र. ए.
परकृतनिकृतिम्	- इ. स्त्री. द्वि. ए.
कथम्	- अव्ययम्
सहते	- सह धातुः आत्मने लट् प्र ए.

सुभाषितम् - २

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते।
न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः।।

पदविभाग:

अकृत्यम् न, एव कर्तव्यम्, प्राणत्यागे, अपि, संस्थिते, न, च, कृत्यम्, परित्याज्यम् एषः, धर्मः सनातनः (अस्ति)

सन्धिः

अकृत्यम् + न	- अनुस्वार:
न + एव	- वृद्धि सन्धिः
कर्तव्यम् + प्राणत्यागे	- अनुस्वार:
प्राणत्यागे + अपि	- पूर्वरूप:
कृत्यम् + परित्याज्यम्	- अनुस्वार:
एषः + धर्मः	- विसर्ग-लोपः

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - कर्तव्यम्, (अस्ति), परित्याज्यम्
प्रथमा - अकृत्यम्, कृत्यम्, एषः, धर्मः, सनातनः
सप्तमी - प्राणत्यागे , संस्थिते
अव्ययम् - न, एव, च, अपि

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न कर्तव्यम्	न करणीयम्
किं न कर्तव्यम् ?	- अकृत्यम्	दुष्टकार्यम्
कदा न कर्तव्यम् ?	- संस्थिते	आगते
कीदृशे संस्थिते ?	- प्राणत्यागे अपि	प्राणनान्ते अपि आगते सति

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न परित्याज्यम्	न त्यक्तव्यम्
किं न परित्याज्यम् ?	- कृत्यम्	सत्कार्यम्
क्रिया	- अस्ति	वर्तते
कः अस्ति ?	- एषः	अयम्
एषः कः ?	- धर्मः	
कीदृशः धर्मः ?	- सनातनः	शाश्वतः

सुभाषितम् - २

अन्वय:

प्राणत्यागे संस्थिते अपि अकृत्यं न कर्तव्यम् एव, कृत्यं च न परित्याज्यम् ।
एषः सनातनः धर्मः (अस्ति) ।

तात्पर्यम्

सामान्यतः लोके बहवः जनाः आपत्काले यत्किमपि अकार्यं कृतं सिद्धाः भवन्ति । किन्तु इयम् अस्माकं संस्कृतिः नास्ति । अस्माकं संस्कृतिः अस्मान् उपदिशति यत् " मनुष्येण कस्याञ्चित् परिस्थितौ अपि अकार्यं/दुष्टकार्यं न करणीयम् । प्राणत्याग-प्रसङ्गे प्राप्ते सति अपि अधर्मकार्यस्य चिन्तनं न करणीयम् । यथा अकार्यस्य करणं न युक्तं तथा स्वस्य धर्मस्य परित्यागः अपि न युक्तः ।

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

अकृत्यम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
न	- अव्ययम्
एवम्	- अव्ययम्
कर्तव्यम्	- कृ धातुः तव्यत् प्रत्ययः नपुं. प्र. ए.
प्राणत्यागे	- अ. पुं. स. ए.
अपि	- अव्ययम्
संस्थिते	- अ. पुं. स. ए.

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

न	- अव्ययम्
च	- अव्ययम्
कृत्यम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
परित्याज्यम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
एषः	- द. सर्वनाम पुं. प्र. ए.
धर्मः	- अ. पुं. प्र. ए.
सनातनः	- अ. पुं. प्र. ए.
अस्ति	- अस् धातुः परस्मै लट् प्र ए.

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

इन्द्रेण स्मृतः मन्मथः इन्द्रसमीपम् आगतवान् । तेन सह तस्य पत्नी रतिः अपि आगता । मन्मथः करेण धनुः धृतवान् । तत् धनुः पुष्पैः निर्मितम् । मन्मथः देवेन्द्रं नमस्कृतवान्, उक्तवान् च - 'प्रभो ! किमर्थं मां भवान् स्मृतवान् ? आज्ञापयतु' इति ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

इन्द्रः सन्तुष्टः अभवत् । सः - 'लोककल्याणार्थं हरस्य पार्वत्याः च विवाहः कर्तव्यः अस्ति । हरः तपसि निमग्नः । तस्य मनः आकर्षणीयम् । इदं कार्यं त्वया कर्तव्यम्' इति उक्तवान् । ततः मन्मथः वसन्तेन सह ईश्वरस्य तपोवनं गतवान् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

वसन्तस्य प्रभावेण अकाले अपि वसन्तऋतुप्रभावः जातः । मलयमारुतः अवहत् । अशोकादिवृक्षेषु पुष्पाणि उत्पन्नानि । एवं सर्वत्र ऋतुप्रभावः आसीत् । तथापि जितेन्द्रियः हरः न विचलितः । तं दृष्ट्वा भीतः मन्मथः चापं त्यक्तवान् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

ततः पार्वती पूजाद्रव्याणि गृहीत्वा तत्र आगतवती । ईश्वरं नमस्कृतवती । ईश्वरः - 'अनन्यभाजं पतिम् आप्नुहि' इति आशीर्वादं कृतवान् । ईश्वरेण अनुगृहीतां पार्वतीं दृष्ट्वा मन्मथः पुनः धैर्यं प्राप्तवान् । ततः अयमेव युक्तः कालः इति विचिन्त्य मन्मथः सम्मोहनास्त्रं धनुषि योजितवान् । तदा हरः किञ्चित् लुप्तधैर्यः अभवत् । चञ्चलः भूत्वा उमामुखे दृष्टिं प्रसारितवान् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

तादृशं परमेश्वरं दृष्टवा पार्वती रोमाञ्चिता बभूव । चकितः हरः चित्तविक्षोभस्य कारणं किम् इति विचिन्तितवान् । पार्श्वे अपश्यत् च । तत्र स्थितं मन्मथं वीक्ष्य हरः अतीव क्रुद्धः । समीपे स्थिताः सर्वे अपि देवाः - 'प्रभो ! क्रोधं संहर ! संहर !' इति प्रार्थितवन्तः। किन्तु तस्मिन् एव समये ईश्वरः तृतीयं नेत्रम् उद्धाटितवान् ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

तदा अग्निः बहिः स्फुरितः। अग्निना मदनः दग्धः। भस्मीभूतः च। तपसः विघ्नः समुत्पन्नः इति तं प्रदेशम् एव परित्यज्य ईश्वरः तु अन्यत्र गतवान्। पार्वती स्वकीयं सौन्दर्यं निष्फलम् इति मत्वा लज्जया निराशतया च प्रतिनिवृत्ता।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

ईश्वरेण दग्धं मन्मथं दृष्ट्वा रतिः मूर्च्छिता । किञ्चित् कालानन्तरं प्रबुद्धा । पुरतः भस्मराशिं वीक्ष्य सा बहु विलापं कृतवती । ततः सा वसन्तम् उद्दिश्य - "वसन्त ! मन्मथं विना कथम् अहं जीवामि ? चितां सिद्धां कुरु । अहं देहत्यागं करिष्यामि " इति उक्तवती ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

तदा आकाशे अशरीरवाणी श्रुता । ' रतिदेवि ! साहसं मा कुरु । तव पतिः ब्रह्मशापेन मृतः । शीघ्रम् एव पुनः जीविष्यति । मरणचिन्तां त्यक्त्वा स्वशरीरं परिरक्ष" इति । वसन्तः अपि समाधानम् उक्तवान् । रतिः कथञ्चित् समाधानं प्राप्तवती ।

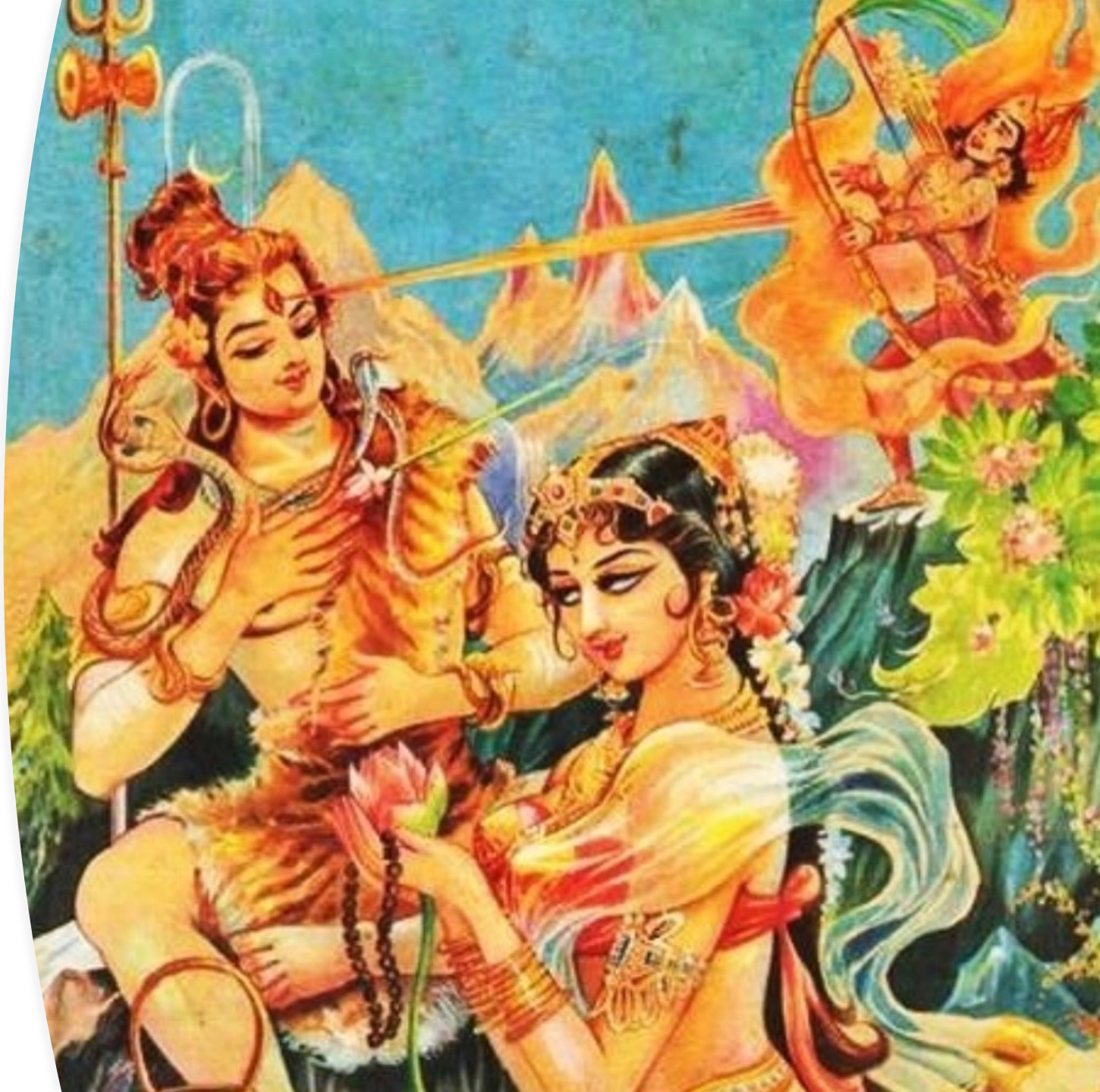

गद्यकाव्यम्

- काव्यं द्विविधम् ।
- गद्यं पद्यं च ।
- श्लोकमयं पद्यम् ।
- तद्भिन्नं काव्यं गद्यम् ।
- 'गद्' धातुतः ' गद्यम् ' इति शब्दः निष्पन्नः ।
- सामान्यतः प्रादेशिकभाषासु पद्यमेव काव्यमिति व्यवहारः दृश्यते ।
- संस्कृतेन तु काव्यम् इति परिगण्यते ।

गद्यकाव्यम्

- गद्यकाव्यरचानायां पद्यस्य इव अधिकाः नियमाः न सन्ति ।
- तथापि गद्यरूपेण लिखितं सर्वमपि काव्यमिति न मन्यते ।
- गद्यकावयस्य शैली रमणीया भवेत् ।
- वर्णनं, रसपोषणम् इत्यादिकं सर्वम् अपि परस्परं पूरकं भवेत् ।
- स्वेच्छया कश्चित् किञ्चित् गद्यरुपेण लिखति चेत् तत् काव्यं न भवति ।
- गद्यकाव्यं लेखितुम् अपि प्रतिभा, परिश्रमः आवश्यकः ।
- दोषरहितं रसभरितं काव्यम् एव सहृदयनाम् श्लाघनं प्राप्नोति ।

गद्यकाव्यम्

- अतः एव उक्तम् -
  - ❖ 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति ।
  - ❖ गद्यकाव्यस्य रचनया एव कवेः कवित्वशक्तेः परिक्षा भवति ।
  - ❖ (निकषः - सुवर्णस्य परीक्षार्थं प्रयुज्यमाना शिला)

- गद्यकाव्ये प्रधानतया ओजोगुणः भवेत् ।
- समासभूयस्त्वं ओजोगुणस्य लक्षणम् ।
- समासकरणेन अल्पैः शब्दैः एव अधिकः विषयः वक्तुं शक्यते इत्येव अधिकतया समासः उपयुज्यते ।
- कविः दण्डी एवम् उक्तवान् -
  - ❖ 'ओजः समासभूयस्त्वम् एतत् गद्यस्य जीवितम्'

गद्यकाव्यम्

- पद्यकाव्यस्य अपेक्षया गद्यकाव्ये विषयान् वर्णयितुं कवेः अधिकं स्वातन्त्र्यं विद्यते ।
- पद्यकाव्यं श्लोकरूपेण भवति इति कारणेन तत्र नियमाः अधिकाः ।
- नियमानां परिधौ एव कविना शब्दाः प्रयोक्तव्याः भवन्ति ।
- गद्यकाव्यस्य एतादृशाः नियमाः न सन्ति इति कारणेन कवि: स्वस्य इच्छानुसारं शब्दान् प्रयोक्तुं शक्नोति ।

गद्यकाव्यम्

- केचन गद्यकाव्यं कथा आख्यायिका च इति द्विधा विभजन्ते ।

❖ कथायाः वस्तु काल्पनिकम्
❖ आख्यायिकायाः वस्तु इतिहासप्रसिद्धम्

भवति इति ते तयोः भेदं प्रकल्पयन्ति ।

- बाणभट्टेन रचितं ‘कादम्बरी’ नाम काव्यं कथायाः उदाहरणम् ।
- 'हर्षचरितम्' नाम काव्यम् आख्यायिकायाः उदाहरणम् ।

गद्यकाव्यम्

- पद्यकाव्यस्य इव गद्यकाव्यस्य अपि इतिहासः प्राचीनः ।
- व्याकरण-महाभाष्ये पतन्जिलिना वासवदत्ता, सुमनोत्तरा, भैमरथी इत्यादयः आख्यायिका: इति उल्लिखिताः ।
- किन्तु एतानि गद्यकाव्यानि न कुत्रापि अद्यपर्यन्तम् उपलब्दानि ।

- सद्यः उपलभ्यमानेषु गद्यकाव्येषु सुबन्दोः 'वासवदत्ता' एव प्राचिनतमं काव्यम् ।
- एतस्याः कथा काल्पनकी ।
- अनन्तरकालीनेषु गद्यकाव्येषु बाणस्य कादम्बर्याः, हर्शचरितस्य च विशिष्टं स्थानम् अस्ति ।

गद्यकाव्यम्

- बाणस्य वर्णनकौशलं तु अद्वितीयम् ।
- तस्यलोकज्ञानम्, विषयस्य सुक्ष्मावलोकान-सामर्थ्यं च महत् आसीत् इति तस्य काव्ययोः अध्ययेन ज्ञायते ।
- कादम्बरीकाव्यस्य वस्तु काचित् काल्पनिकी कथा ।
- हर्षचरितम् इतिहासप्रसिद्धस्य राज्ञः हर्षवर्धनस्य विषये लिखिता आख्यायिका ।
  - ❖ दण्डिनः अवन्तिसुन्दरिकथा, दशकुमरचरितम् ,
  - ❖ धनपालस्य तिलकमञ्जरी,
  - ❖ वादिभसिंहस्य गद्यचिन्तामणिः

इत्यादीनि अन्यानि प्रसिद्धानि गद्य काव्यानि ।